

MAARTEN VAN WESEL

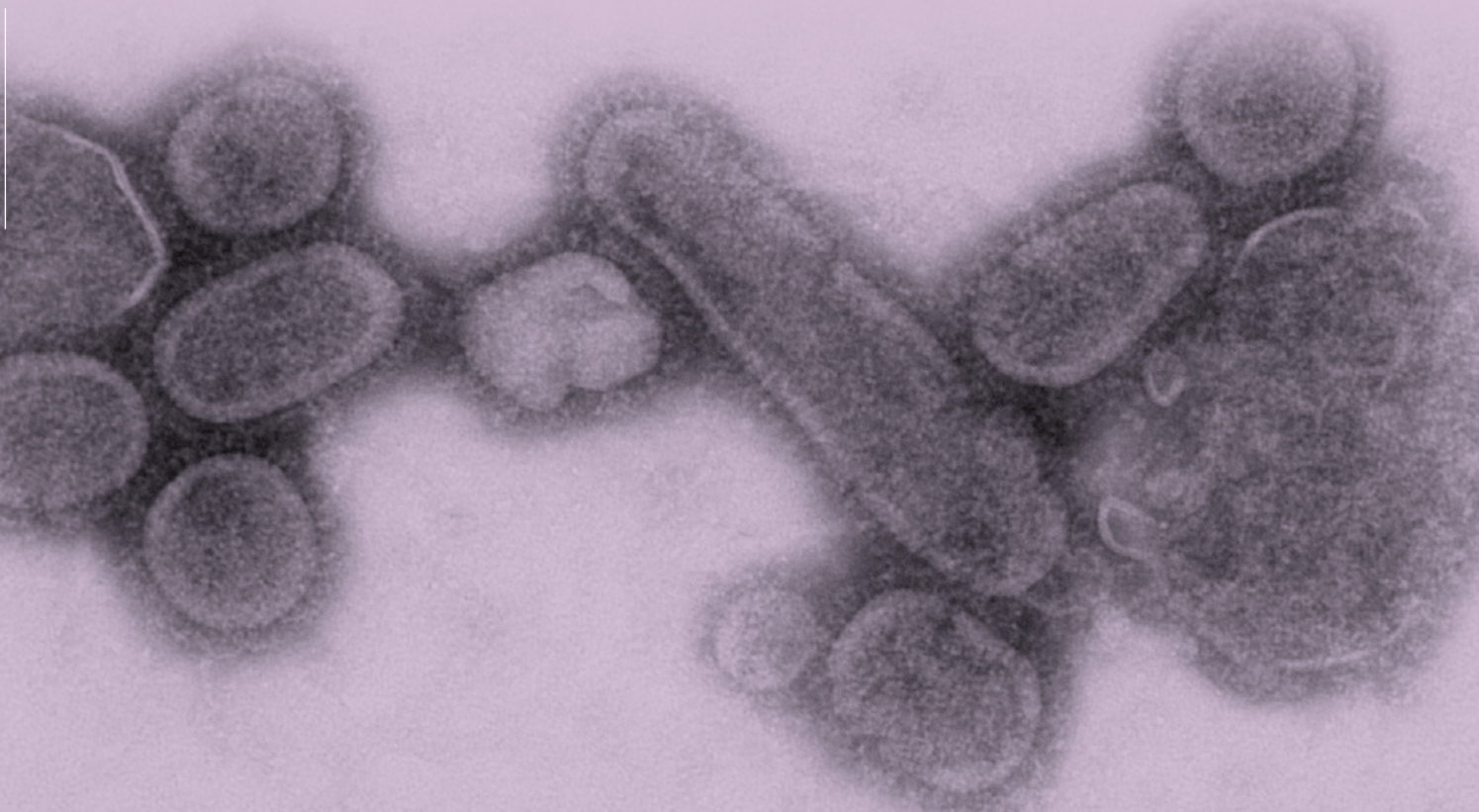
M.G. van Wesel, MSc. B.ICT (1980) studeerde Hogere Informatica aan de Hogeschool Zuyd en Infonomics aan de Universiteit Maastricht. Hij werkt als data analist en functioneel beheerder aan dezelfde universiteit. In zijn vrije tijd doet hij promotieonderzoek naar de invloed van Word Processoren op Sociale Wetenschappers. Sinds dit jaar is hij bestuurslid van LGOG Kring Parkstad.

1918

De Spaanse griep *in Heerlen*

Iets meer dan honderd jaar geleden was de wereld in de greep van een pandemie. In het laatste jaar van de Eerste Wereldoorlog dook er een besmettelijke ziekte op waaraan in Spaanse kranten voor het eerst aandacht werd besteed, vandaar dat de ziekte de Spaanse griep werd genoemd. In Nederland werd vooral de provincie Drenthe hard getroffen, maar ook in Heerlen sloeg de ziekte bijzonder hard toe. In dit artikel wordt het verloop in het jaar 1918 voor Heerlen gereconstrueerd met behulp van krantenartikelen en sterftecijfers van het Centraal Bureau voor Statistiek.

Afb. 1. Negatieve kleuring transmissie-elektronenmicroscopie van het influenzavirus, verantwoordelijk voor de Spaanse griep. Bron: CDC/ Dr. Terrence Tumpey/ Cynthia Goldsmith, 1918 influenza, 2005, ID#:8243.

Afb. 2. Verlenging van de sluiting van de openbare lagere scholen.
Bron: Limburgsch Dagblad 2-11-1918.

DE EERSTE MAAND

De eerste gevallen van de Spaanse griep in Heerlen, toen nog de *Spaansche Ziekte* genaamd, betroffen naar verluidt 800 mijnwerkers van de Staatsmijn Emma op 12 juli 1918. Al werd dit aantal tegengesproken na contact met de Staatsmijn.¹ Tien dagen later al bleek het virus (zie afb. 1) in de mijnstreek hard toe te slaan en werd gesproken over duizenden mijnwerkers die zouden zijn besmet. Dit had zijn weerslag op de kolenproductie. Bij een van de mijnzetels was de productie 700 wagons minder dan in dezelfde periode van juli 1917.² Ook werd melding gemaakt van een sterfgeval in Heerlen en een in Brunssum. In Heerlen betrof het 'een ongeveer 20-jarige jongeman'.³ Pas twee dagen vóór publicatie van dit overlijden verschenen de eerste berichten over de Spaanse griep in onze provinciehoofdstad, waar deze heerste onder militairen en mijnwerkers.⁴

Reeds in juli hadden de artsen in Heerlen het druk met de uitbraak van de epidemie in deze regio. Verschillende kranten maakten er melding van dat de doktoren normaal al overwerkt waren door de vaste stroom patiënten van de mijnen. Vervolgens werden ook de artsen zelf slachtoffer van de Spaanse griep. De mijnstreek, zo meldde *De Tijd* op maandag 22 juli, was 'de haard van besmetting' en zou ondersteuning moeten krijgen van burger- en militaire artsen. Dit werd omschreven als een nationaal belang,⁵ waarschijnlijk vanwege het delven van kolen in Limburg, die met name tijdens de geïsoleerde oorlogstijd als brandstof voor het hele land waren gaan dienen. Drie dagen later bleek het de geneesheren al onmogelijk 'de honderden zieken per dag te behandelen'. Er zouden zich tot 250 patiënten per arts op één enkele dag melden.⁶ Door ziekte, en ondervoeding,⁷ van het perso-

neel nam de productie van de Limburgse kolenmijnen sterk af: van juli tot 21 augustus was de productie 20.000 ton lager dan normaal.⁸

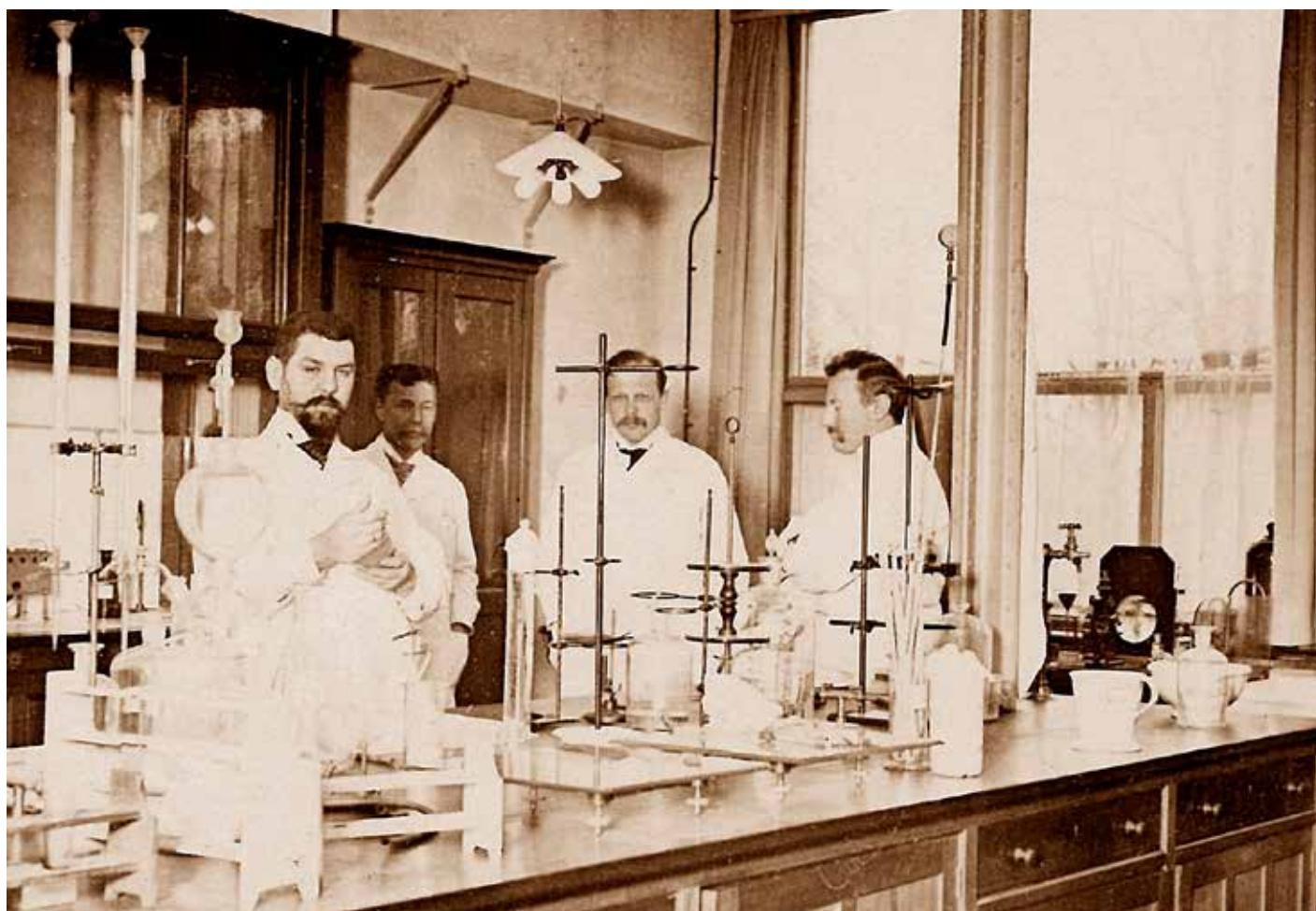
KWAADAARDIGHEID EN MAATREGELEN

Na augustus 1918 leek het ergste gevaar geweken in Nederland. De Spaanse griep kende in Nederland echter drie golven; een 'goedaardige' in de zomer van 1918, een veel ernstigere in het najaar en de winter van 1918 tot de zomer van 1919 en mildere golf in het voorjaar van 1920.⁹ Zo keerde de Spaanse griep, dodelijker dan eerst, in het najaar van 1918 ook terug in Heerlen. Op 19 oktober 1918 meldde *De Zuid-Limburger* verscheidene nieuwe gevallen van de 'Spaansche ziekte', onder wie een kind.¹⁰ Op dinsdag 22 oktober bleek het verzuim op scholen zeer groot te worden.¹¹ Op lagere scholen nam dit al dusdanige proporties aan dat de kranten drie dagen later meldden dat het college van burgemeester en wethouders van Heerlen overwoog om openbare scholen tijdelijk te sluiten.¹² Niet alleen openbare scholen werden getroffen, ook op de R.K. jongensschool was 40% van de leerlingen in de vierde week van oktober ziek, zo meldde *De Zuid-Limburger*.¹³ Wat aanvankelijk als een overweging werd gepubliceerd bleek binnen een week praktijk geworden; de openbare scholen werden gesloten.¹⁴ Helaas kwam deze actie voor sommigen wellicht te laat. De 'Spaansche ziekte' bleef zich uitbreiden, aldus de berichtgeving van 30 oktober. Het aantal sterfgevallen onder jeugdigen was hierdoor 'de

laatste dagen vrij groot'.¹⁵ Diezelfde dag sloot ook de R.K. Hoogere Burgerschool (H.B.S.) voorlopig de deuren.¹⁶ Op 2 november berichtte het *Limburgsch dagblad* dat de tijdelijk gesloten openbare basis-scholen voorlopig niet heropend zouden worden (zie afb. 2).

Bij veel patiënten kwamen complicaties zoals longontsteking en andere ontstekingen voor. Er waren zelfs geruchten dat er in Zuid-Limburg sprake zou zijn van longpest. Een onderzoek van sputa en organen uit Heerlen door het Centraal Laboratorium ten behoeve van het Staatstoezicht op de Volksgezondheid (afb. 3) te Utrecht sloot dit echter uit.¹⁷ Eind oktober was door het groeiend aantal zieken het ziekenhuis van Heerlen 'overvuld'. Ook sommige zaken in Heerlen sloten de deuren 'daar het gehele personeel lijdend is'.¹⁸ De openbare lagere school aan de Akerstraat en het R.K. Patronaat werden ingericht om zieken op te vangen, zo maakte *De Zuid-Limburger* op 7 november bekend.¹⁹ Teunissen (2009) vermeldde dat het college van burgemeester en wethouders hiervoor een blanco credit had afgegeven.²⁰ Dat er ook dertig pleegzusters waren bevangen door de ziekte en er twee waren overleden,²¹ vergrootte de druk in het hospitaal alleen maar. In sommige winkels moesten 'vreemde mensen' worden aangenomen voor de bediening 'daar het heele huishouden is aangetast'.²² De griepuitbraak leek zich te beperken tot de kom van Heerlen, met weinig gevallen in Heerlerheide of in de aangrenzende gemeente Hoensbroek.²³

Bij een van de mijnzetels was de productie 700 wagons minder dan in dezelfde periode van juli 1917.

Afb. 3. Onderzoekers van Centraal Laboratorium ten behoeve van het Staatstoezicht op het Sterrenbos complex in Utrecht, 1917. Bron: RIVM.

Onder: Afb. 4. Ook al in 1918 werden er mondkapjes gedragen tegen overdracht, zoals op deze foto uit San Francisco. Of dit ook in onze streek gebeurde is, voor als nog, onbekend. Bron: Collectie Foto-collectie Het Leven (1906-1941), Het Geheugen, 1919.

Op zondag 27 oktober overleden er in de kom van Heerlen veertien personen, van wie het merendeel aan de Spaanse griep.²⁴ De Utrechtse krant *Het Centrum* noemde een week later het aantal sterfgevallen in Heerlen 'abnormaal groot' en meldde een onrustbarende toename van het aantal zieken.²⁵ Voor de week van 28 oktober werden 42 sterfgevallen gemeld, tegen tien à dertien in een reguliere week. De meeste van deze 42 gevallen waren te wijten aan de Spaanse griep.²⁶

Om de verspreiding van de Spaanse griep verder in te dammen sloten begin november op last van burgemeester en wethouders 'gebouwen voor publieke vermakelijkheden'. Ook bioscoopvoorstellingen gingen niet door.²⁷ De 'zoo zegenrijke volksretraite' – een bijeenkomst van katholieken ter verdieping – werd na een paar dagen gestaakt.²⁸ Buiten de hierboven vermelde (nood-)gedwongen of vrijwillige sluitingen van verschillende onderwijsinstellingen, bedrijven en gebouwen voor publiek vermaak werd er ook gepoogd om met voorlichting het aantal sterfgevallen te beperken. Zo verscheen er op 30 oktober een mededeling van enkele geneesheren

waarin werd gesteld dat het grote aantal sterfgevallen te wijten is aan onvoorzichtigheid; men ziekte niet voldoende uit: ‘Bij te vroeg opstaan volgt vaak longontsteking, die den dood tengevolge heeft’. Er werd daarnaast ook gewaarschuwd om de hulp van doktoren niet te laat in te roepen. Dit laatste moest ook vooral niet gebeuren door kinderen die ‘geen behoorlijk adres weten op te geven’, dit leidde er soms toe dat ‘doktoren een uur lang naar een patiënt hebben gezocht zonder zijn woning te kunnen vinden’. Deze patiënt bleek de dag erna overleden. Dus luidde het advies om de kinderen een adres op een briefje mee te geven.²⁹

Op de roemruchte dag 11 november 1918, Wapenstilstandsdag, meldde de *Limburger Koerier* dat ‘de algemene toestand iets gunstiger wordt’, hoewel het aantal griepgevallen nog niet afnam. De ziekte verspreidde zich naar de buitenwijken van Heerlen, maar ‘draagt daar niet zulk een kwaadaardig karakter’.³⁰ Nochtans schreef het *Limburgsch Dagblad* op 2 december over 33 sterfgevallen in de voorgaande week, waarvan de meeste zich voordeden in de buitenwijken van Heerlen.³¹

Hoewel bekend is dat de Spaanse griep ook in 1919 en 1920 nog woedde in Nederland,³² en ook in Heerlen, leek de belangstelling van kranten voor deze epidemie te vervagen. De kranten van 1919 schreven liever over een uitbraak van vlektyfus in de mijnstreek.³³ Dat was een epidemie waarvan in het ziekenhuis van Heerlen toen tien mensen overleden.³⁴

STERFTE

In de kranten werd de economische en sociale impact van de Spaanse griep, zoals schoolsluitingen, sluiting van bioscopen en theaters en sterk verminderde steenkoolproductie besproken. Daarnaast maakten de kranten, zowel lokaal als landelijk, melding van hoe hevig de Spaanse griep in Heerlen toesloeg. Om de hevigheid van de Spaanse griep meer te kwantificeren, moeten wij ons tot andere bronnen wenden dan de kranten. Cijfers van het CBS laten zowel landelijk als voor Heerlen een trendbreuk zien in de dalende lijn van overlijdensgevallen per 1.000 inwoners die startte in het begin van de vorige eeuw (zie afb. 6).³⁵ Hierbij dient opgemerkt te worden dat het aantal overlijdensgevallen per 1.000 inwoners in Heerlen duidelijk grilliger is dan de landelijke trend. De bevolking van Heerlen en omstreken

Afb. 5. Jeugdige brikettenladers in de Limburgse staatsmijnen in 1917.
Bron: Collectie Fotocollectie Het Leven (1906-1941), Het Geheugen, 1917.

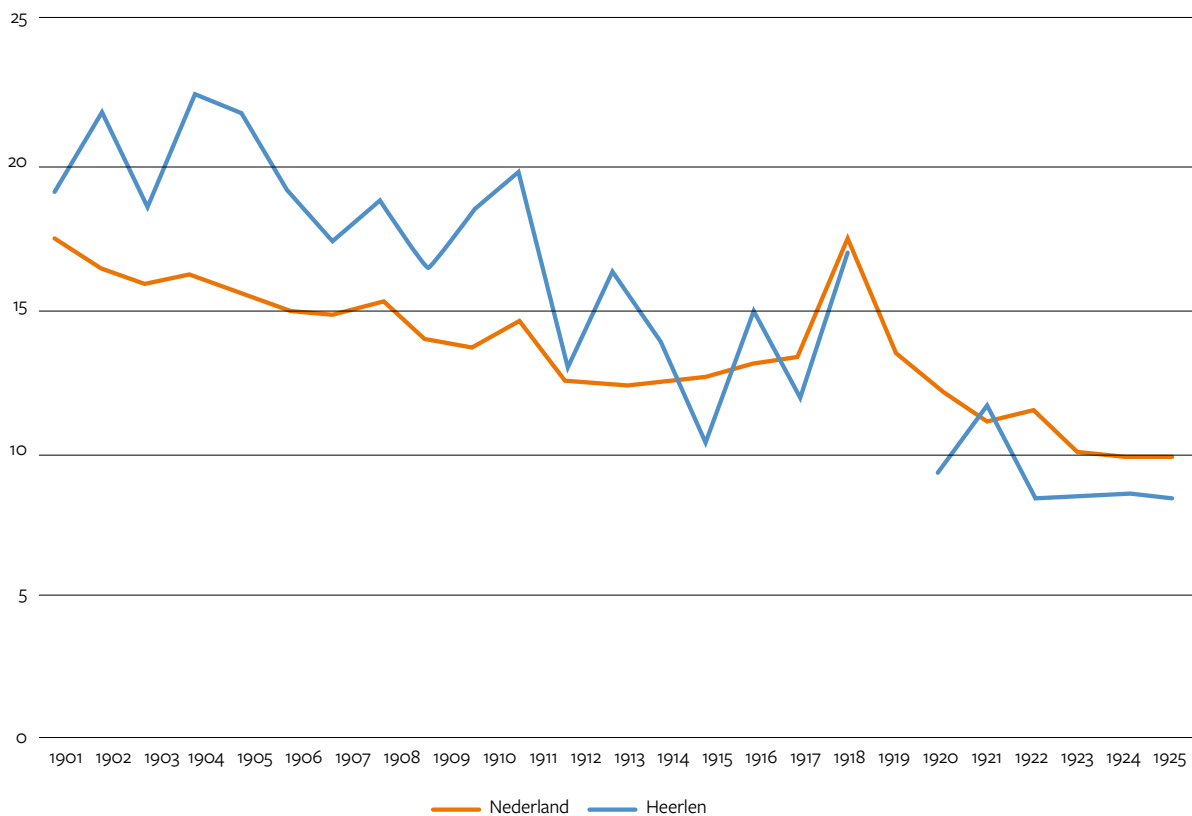
maakte namelijk als gevolg van de aanzuijgende werking van de arbeid in de steenkolenmijnen een indrukwekkende groei door. Het aantal sterfgevallen in Heerlen steeg van 276 in 1917 naar 447 in 1918, tegelijkertijd groeide de bevolking in de betreffende jaren van 23.306 naar 26.447.

Voor het aantal overlijdensgevallen per 1.000 inwoners aan influenza en daarmee samenhangende aandoeningen in de laatste drie maanden van 1918,³⁶ staat de gemeente Heerlen landelijk gezien qua grotere gemeenten op de derde plek (tabel 1). In deze drie maanden ligt het gemiddelde op 2,09 sterfgevallen per 1.000 inwoners, met een piek van 4,24 in november. Die maand stierven 112 inwoners van Heerlen aan de gevolgen van de Spaanse griep.

In de periode 1901 tot en met 1925 was gemiddeld 41% van de personen die overleden in de gemeente Heerlen, jonger dan één jaar (afb. 7).³⁷ In 1918 zien we echter dat dit percentage daalt naar 29%. Voor de leeftijdscategorie 1-20 en 20-50 loopt de lijn hele anders. Gemiddeld behoorde respectievelijk 16% en 15% van de overleden in de periode 1901 tot en met 1925 tot deze categorieën. Echter in 1918 steeg dit voor beide naar 26%. Kijken we nader naar de periode 1903 tot en met 1918 dan valt op dat de grootste stijging zit in het aantal sterfgevallen in de leeftijdscategorie 30-39 jaar.³⁸ In de periode 1903 tot en met 1917 was deze leeftijdscategorie verantwoordelijk voor gemiddeld 5% van de sterfgevallen, in 1918 voor ruim 12%. In 1917 stierven er 19 inwoners

Tabel 1. Overzicht van personen overleden aan influenza, acute bronchitis, bronchopneumonie, croupieuze pneumonie en aandoeningen der pleuraholte per 1.000 inwoners in de tien gemeenten met de hoogste sterftcijfers en meer dan 20.000 inwoners. Bron: Nederlandsche Staatscourant 19-02-1919.

	Oktober	November	December	Gemiddelde
Emmen	0,59	8,67	1,35	3,53
Ede	0,69	4,43	1,64	2,25
Heerlen	1,15	4,24	0,87	2,09
Almelo	4,80	0,46	0,21	1,82
Groningen	0,79	3,70	0,76	1,75
Hilversum	0,64	3,23	1,08	1,65
Dordrecht	2,79	1,75	0,35	1,63
Maastricht	0,27	4,23	0,37	1,62
Apeldoorn	1,10	3,01	0,38	1,50
Deventer	0,72	3,24	0,53	1,49

Afb. 6. Aantal overlijdensgevallen per 1.000 inwoners. Bron: CBS, Statistiek van de sterfte & CBS, bevolkingsontwikkeling.

tussen de 30-39 jaar, in 1918 steeg dit naar 55. Kenmerkend voor de Spaanse griep is een W-vormig sterfjepatroon. Anders dan bij veel ziektes, ook andere griepen, slaat de Spaanse griep niet alleen toe bij hele jonge en hele oude mensen, maar juist ook bij personen in de kracht van hun leven.³⁹ Datzelfde patroon zien we terug in Heerlen, waar de beroepsbevolking eveneens hard getroffen werd.

TOT SLOT

Al sinds de vroege geschiedenis wordt de mens geconfronteerd met besmettelijke ziektes en wordt geprobeerd maatregelen te treffen om deze in te dammen. We ontlelen onder andere het woord quarantaine aan de veertig dagen dat schepen in de veertiende eeuw geïsoleerd werden om de verspreiding van de pest te voorkomen. Dankzij de vooruitgang in de wetenschap,

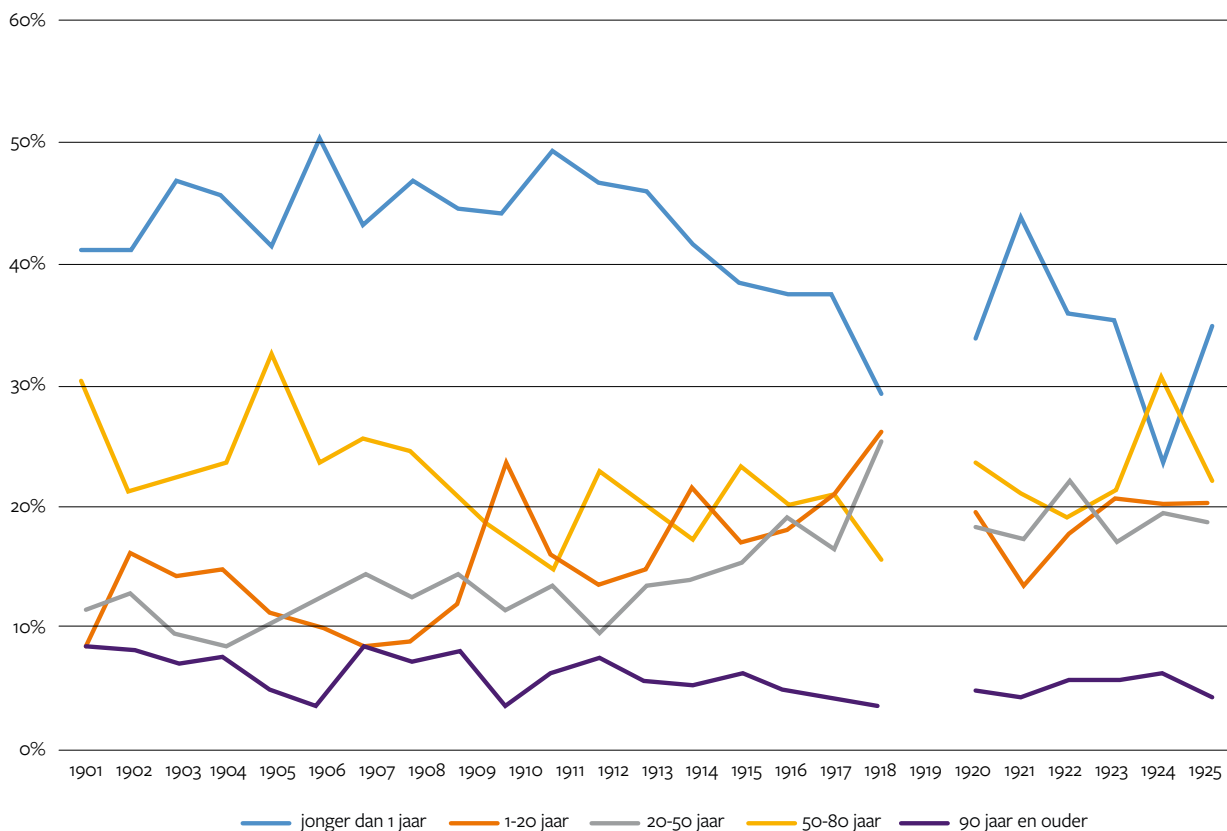
met name de sprong gemaakt in de negentiende eeuw met het definitief ontkrachten van de miasmatheorie⁴⁰ van ziekte, worden deze maatregelen steeds gericht en effectiever.

Uit de kranten kunnen we opmaken dat er door het bestuur van de gemeente Heerlen vergaande maatregelen werden genomen om de Spaanse griep te beteugelen. Maatregelen die ons nu bekend in de oren klinken: scholen gingen dicht, plekken voor publiek vermaak sloten, evenementen werden afgelast etc. Zowel lokale als regionale kranten maakten melding van het hevig verloop van de ziekte in onze regio. De cijfers van overlijdensgevallen laten inderdaad zien dat er sprake is van een scherpe stijging in het aantal overlijdensgevallen per 1.000 inwoners in 1918. Daarnaast zien we dat binnen die catego-

rie het aandeel 30-39-jarigen zeer sterk stijgt. Dat Heerlen in de laatste drie maanden van het jaar op de derde plaats stond betreffende het aantal overledenen per 1.000 inwoners aan de Spaanse griep gerelateerde aandoeningen, en toont aan dat de kranten niet overdreven.

Kranten en CBS-cijfers vertellen niet het gehele verhaal over de Spaanse griep in Heerlen, maar wel een onderdeel ervan. Kranten vormden voor velen een van de belangrijkste informatiebronnen, zeker als het nieuws buiten de eigen regio betrof. Ze droegen zo bij aan de beeldvorming over het verloop en de ernst van deze epidemie. Daarmee verschaffen deze berichten inzichten in wat de 'gewone' man en vrouw wist, en wellicht ook dacht, over deze gebeurtenissen. 🐦

Al sinds de vroege geschiedenis wordt de mens geconfronteerd met besmettelijke ziektes en wordt geprobeerd maatregelen te treffen om deze in te dammen.

Afb. 7. Percentage van totale sterftecijfers per leeftijdscategorie in Heerlen. Bron: CBS, Statistiek van de sterfte.

NOTEN

- 1 Er lijkt slechts één krant contact te hebben opgenomen met de mijn; deze maakte melding van enkele influenza-gevallen: 'Binnenland. De Spaansche ziekte in de mijnstreek 800 gevallen te Heerlen?', in: *De tribune: soc. dem. Weekblad*, 13 juli 1918. Het is echter de vraag of de Spaansche Ziekte toen algemeen als influenza werd beschouwd. Immers, op 25 juni wordt melding gemaakt van een recente ontdekking dat de *Spaansche griep* geen nieuwe ziekte maar influenza is, zie: 'Gemengd Nieuws Oplichting', in: *De Grondwet*, 25 juli 1918.
- 2 'Gemengd nieuws', in: *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*, 22 juli 1918.
- 3 Ibidem.
- 4 'Binnenland', in: *Nieuwe Apeldoornsche courant*, 20 juli 1918.
- 5 'Gemengd nieuws', in: *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*, 22 juli 1918.
- 6 'Gemengd nieuws. De Spaansche ziekte', in: *Haagsche courant*, 25 juli 1918.
- 7 Zie voor een uitgebreide behandeling van de voedseltekorten in Heerlen rond 1918: J. Teunissen, 'De Spaanse griep op doorreis', in: *Land van Herle*, 2 (2009) 53-67.
- 8 'Binnenland. Onze kolenproductie', in: *Delftsche courant*, 22 augustus 1918. Deze daling is niet toe te schrijven aan veranderingen aan het westerse front. In de Limburgse mijnen werkten in die tijd vooral geïnterneerde, Belgische, soldaten; dezen verlieten Limburg pas in december 1918. Zie hiervoor: Serge Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg: Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965* (Nijmegen 2011) 135.
- 9 R. Melker, 'De huisarts en "de Spaansche griep" 1918-1920', in: *Huisarts en Wetenschap*, 48 (2005) 684-688.
- 10 'Uit de Provincie', in: *De Zuid-Limburger*, 19 oktober 1918.
- 11 'Nieuws uit de Mijnstreek. Nieuws uit Heerlen. Spaansche Griep', in: *Limburger Koerier*, 22 oktober 1918.
- 12 'Nieuws uit Heerlen. Spaansche griep', in: *Limburger Koerier*, 25 oktober 1918.
- 13 'Uit de Provincie. Spaansche griep', in: *De Zuid-Limburger*, 26 oktober 1918.
- 14 'Binnenland. Spaansche griep', in: *Delftsche courant*, 29 oktober 1918.
- 15 'Nieuws uit Heerlen', in: *Limburger Koerier*, 30 oktober 1918.
- 16 'Stad en streek. Nieuws uit Heerlen en omstreken. De Spaansche griep', in: *Limburgsch Dagblad*, 30 oktober 1918.
- 17 'De Spaansche Griep', in: *Vox Medicorum*, 24 (1918) 186-187.
- 18 'Verscheidenheid. Spaansche ziekte', in: *Het Huisgezin*, 28 oktober 1918.
- 19 'Uit de Provincie', in: *De Zuid-Limburger*, 7 november 1918.
- 20 Teunissen, 'De Spaanse griep op doorreis'.
- 21 'Uit de Provincie', in: *De Zuid-Limburger*, 7 november 1918.
- 22 'Uit de Provincie', in: *De Zuid-Limburger*, 28 oktober 1918.
- 23 'Nieuws uit de Mijnstreek', in: *Limburger Koerier*, 2 november 1918.
- 24 'Burgemeester en Wethouders van Heerlen', in: *Limburgsch Dagblad*, 2 november 1918.
- 25 'Allerlei. De Spaansche griep', in: *Het Centrum*, 2 november 1918.
- 26 'Nieuws uit de Mijnstreek. Nieuws uit Heerlen. De Spaansche griep', in: *Limburger Koerier*, 4 november 1918.
- 27 'Stad en streek. Nieuws uit Heerlen en omstreken. Openbare gemakkelijkheden', in: *Limburgsch Dagblad*, 2 november 1918.
- 28 'Verscheidenheid. Spaansche ziekte', in: *Het Huisgezin*, 2 november 1918.
- 29 'Stad en streek. Nieuws uit Heerlen en omstreken. De Spaansche griep', in: *Limburgsch Dagblad*, 30 oktober 1918.
- 30 'Nieuws uit de Mijnstreek', in: *Limburger koerier*, 11 november 1918.
- 31 'Stad en streek. Nieuws uit Heerlen en omstreken. Sterfgevallen', in: *Limburgsch Dagblad*, 2 december 1918.
- 32 De Melker, 'De huisarts'.
- 33 'De vlektyphus. Gevallen in de mijnstreek', in: *De Courant*, 18 februari 1919.
- 34 'Gemengd nieuws. Typus in de mijnstreek', in: *Haagsche courant*, 4 december 1919.
- 35 Cijfers voor Nederland: Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), *Bevolking, huishoudens en bevolkingsontwikkeling: vanaf 1899* (Opendata CBS (27-12-2021)); Cijfers voor Heerlen komen uit de 1901 t/m 1925 edities van: CBS, *Statistiek van de sterfte naar den leeftijd en naar de oorzaken van den dood over het jaar ...* (Delpher). Hier ontbreekt het jaar 1919.
- 36 'Centraal Bureau voor de Statistiek', in: *Nederlandsche Staatscourant*, 19 februari 1919.
- 37 CBS, *Statistiek van de sterfte*.
- 38 In deze periode hanteert het CBS identieke leeftijds-categorieën.
- 39 De Melker, 'De huisarts'.
- 40 Een theorie die de verklaring voor veel epidemieën zocht in slechte, rottende, lucht.